

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 327.39

П. І. Пашковський

РОЛЬ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСІ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СРСР: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ЗАХІДНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проблема визначення причин «зникнення» другої наддержави характеризується великою історіографією та значними розбіжностями в дослідницьких оцінках. Найбільш дискусійним у межах даного напрямку є питання про значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції Радянського Союзу [8]. Важливий внесок у вивчення означеної теми вніс російський дослідник А. Уткін, який спробував виділити та оцінити базові причини руйнування СРСР [9–12]. Разом з тим, західна історіографія проблеми встановлення ролі та місця радянських правлячих кіл у процесі розпаду другої наддержави, що є свого роду «погляд збоку», який розрізнив приховані від фахівців пострадянських держав факти, події та явища – у вітчизняній науці залишається маловивченою. Мета статті – визначити через аналіз поглядів вчених США та Великобританії напрямки інтерпретації значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР.

До першого напрямку трактування можна віднести думку про те, що зникнення Радянського Союзу було природним і неминучим підсумком існування соціально-економічної та суспільно-політичної системи, яка вичерпала себе. Радянська модель виявилася нежиттєздатною в умовах глобалізації та вступу капіталістичних економік у постіндустріальну епоху, потребуючи масштабного та інтенсивного реформування і, водночас, будучи неготовою до цього через свій консерватизм, репресивність та наявність структурних проблем. Політична еліта СРСР лише запустила «перебудовчі» процеси, які в сукупності з внутрішніми та зовнішніми чинниками прискорили неминучий кінець другої наддержави і радянського блоку. «...Глобальна капіталістична економіка, – підкреслював Д. Лівен, – знову обманула очікування ... Росії, перейшовши до 1970-х років у постіндустріальну епоху, що загрожувало Радянському Союзу відсталістю, приниженням і незахищеністю, якщо він не зуміє наздогнати Захід. У цьому криється сама елементарна причина перебудови» [5, с. 40]. Н. Девіс вбачав одну з основних причин дезінтеграції у тому, що СРСР «не пережив припливу кисню у вигляді реформ ... Він був убитий закупоркою політичних судин, більш великою, ніж усі відомі до того в історії» [3, с. 847]. На думку Дж. Геддіса, тектонічні зрушення в історії не були результатом

діяльності однієї нації чи групи індивідів. «Вони були результатом швидше взаємодії ряду подій, умов, політичних курсів, переконань і навіть випадковостей. Ці зрушення проявлялися протягом довгого часу та по різних сторонах кордонів. Одного разу прийшовши в рух, вони були невідвладні повернутися назад». До подібних «зрушень» дослідник відносить зіткнення технологій з екологією, колапс авторитарної альтернативи лібералізму і «загальносвітове пом'якшення характерів» [17, р. 156].

Друга група інтерпретаторів акцентує увагу на ключовій ролі радянської політичної «верхівки» (М. Горбачова та його оточення) в процесі руйнування СРСР. Так, С. Нанн і А. Сталберг відзначають егоїзм, меркантилізм, владолюбство і непослідовність у діях, зокрема, російських верховних управлінців, що пізніше проявиться в політичному житті пострадянської Росії [22]. Ч. Табер вбачає причини краху радянської системи «в передуючих радикальним подіям переконаннях головних дійових осіб» [25, р. 888–904]. Саме їм, підкреслює Л. Холмс, належить центральне місце в історичній драмі завершення протистояння Сходу і Заходу. Холодна війна скінчилася тому, що цього хотіли М. Горбачов і його оточення [19, р. 25].

Третя, найбільш численна, група експертів відзначає виняткову роль власне М. Горбачова в усіх процесах, що визначили долю холодної війни, радянського блоку та СРСР. Слідуючи за Дж. Метлоком, виділяють «три школи» інтерпретації ролі та місця особистості радянського генсека в історії. Перша характеризує М. Горбачова як «прохідну фігуру», що ініціювала реформи з метою зміцнення особистої влади. У межах другої школи радянський лідер постає реформатором, який швидко збився зі шляху, став жертвою масштабних змін, неспроможний їх контролювати. Третя школа називає М. Горбачова справжнім реформатором, який зіткнувся з протидією керівництва комуністичної партії, що привело його до тактичних компромісів, в ході яких він намагався позбутися контролю з боку КПРС. Для успішного завершення задуманого, тобто побудови держави, що базується на «пануванні закону» у формі конфедеративного союзу з основного числа радянських республік, йому нібито просто не вистачило часу [21, р. 656].

Слід зауважити, що оцінки історичного значення особистості радянського генсека в західній історіографії не обмежуються поясненням у форматі трьох вказаних шкіл, характеризуючись значною варіативністю. Так, до першої групи можна умовно віднести дослідників, які стверджували, що саме політика М. Горбачова кардинально та незворотно змінила СРСР і чинний світовий порядок, призвівши до відомих наслідків. «Впродовж менше ніж сім років, – писав Р. Кайзер, – Михайло Горбачов трансформував світ. Він все перевернув у власній країні ... Він кинув радянську імперію в Східній Європі однією лише силою своєї волі. Він закінчив холодну війну, яка домінувала в міжнародній політиці і поглинала багатства націй протягом півстоліття»

[20, р. 11–13]. Дж. Бейкер відзначав, що закінчення холодної війни стало можливим завдяки одній людині – радянському президентові, без активної участі якого не розпочалися б масштабні зміни, що відбулися потім [14]. На думку Е. Картера, М. Горбачов зіграв визначальну роль, щонайменше, у чотирьох сферах: зміна військової політики (особливо після його виступу в ООН у грудні 1988 р., коли світ переконався в серйозності радянських намірів); відмова від визнання класової боротьби сенсом світової історії, висування на перший план «загальнолюдських цінностей» і визнання значущості ООН; відмова від підтримки марксистських режимів у «третьому світі»; зміна у ставленні до східноєвропейських країн і відмова від «доктрини Брежнєва» [16, р. 205–227]. На підтвердження цього Р. Гартхофф підкреслював, що в процесі завершення холодної війни «Горбачов зробив левову частку поступок» Заходів [18, р. 775]. «Якщо ми можемо віддати належне одній людині, – акцентував Дж. Метлок, – яка розтрощила комуністичне панування в Радянському Союзі, то це буде Михайло Горбачов» [21, р. 571]. Дж. Турпін писав: «Холодна війна не завершилася б без Горбачова. Він ввів перебудову, яка включала в себе свободу слова, політичну реформу та економічні зміни. Він відмовився від «доктрини Брежнєва», дозволивши країнам Варшавського Договору здобути незалежність. Він відкинув марксизм-ленінізм. Найголовніше, він зупинив гонку озброєнь та ядерне протистояння» [26, р. 47].

Представники даної групи дослідників сходяться на тому, що радянський генсек був справжнім реформатором, але не революціонером – лідером, який знав, що СРСР має потребу в серйозних змінах, однак нібито продовжував вірити в можливість їх досягнення в межах соціалізму [20; 23].

До другої групи інтерпретаторів ролі особистості М. Горбачова належать аналітики, що відзначали його непослідовність, розгубленість, наївність і відсутність реалізму, що разом з зовнішніми і внутрішніми чинниками призвело до втрати контролю над «перебудовчими» процесами, розпочатими ним. «Спочатку Горбачов вважав, – акцентували Е. Бріггс і П. Клевін, – що можливо просто знищити зловживання, після чого почнеться зростання виробництва ... Оскільки сила та авторитет центральних інститутів комуністичної партії зменшилися, Горбачов виявився повністю не підготовленим до вимог незалежності з боку п'ятнадцяти радянських соціалістичних республік ... Горбачову нічим було відповісти на етнічні та мовні проблеми, створені його реформами. Його підхід до цих питань призвів лише до подальшого відчуження від нього як консервативних, так і ліберальних політиків» [2, с. 501, 503]. Характеризуючи психологічні риси та історичне значення особистості радянського генсека, Г. Кіссінджер зазначав: «Горбачов належав до іншого покоління, ніж ті радянські керівники, чий дух був зломлений Сталінім. В нього не було «важкої руки» колишніх представників «номенклатури». Вищою мірою інтелігентний і ввічливий,

він походив на дещо абстрактні фігури з російських романів XIX століття: космополітичний і провінційний, інтелігентний, але трохи незібраний; проникливий, але позбавлений розуміння суті вибору, що стоїть перед ним ... Він хотів добитися своїми діями модернізації, а не свободи; він спробував пристосувати Комуністичну партію до навколишнього світу, а замість цього опинився в ролі церемоніймейстера краху тієї самої системи, яка його сформувала, і якій він був зобов'язаний своїм піднесенням»[4, с. 716–717].

Третя група аналітиків вказує на певний «психологічний конфлікт», що походив з особистості радянського генсека та робив його позицію двозначною, вносячи «плутанину» у внутрішньо- та зовнішньополітичний курс СРСР. Зокрема, З. Бжезинський називав М. Горбачова «Великим Плутаником та історично трагічною особистістю» [15, р. 46]. «Спроба путчу в серпні 1991 року, – писав Дж. Хоскінг, – була багато в чому змовою Горбачова проти самого Горбачова, коли одна половина його подвійної політики здійснила замах на іншу» [13, с. 488]. Р. Саква вважав, що в ході фінальної стадії холодної війни Дж. Буш і Г. Коль змогли переграти радянського президента внаслідок його «внутрішніх суперечностей», які полягали в зіткненні двох діаметрально протилежних бажань – бути, з одного боку, реформатором, а з іншого, – загальним примирителем [24].

У рамках четвертого підходу в тлумаченні ролі радянської еліти в процесі дезінтеграції СРСР виділяються дослідники, що визначали головною дійовою особою Б. Єльцина. Адже багато в чому саме його дії призвели до виходу РРФСР з Радянського Союзу після змови з керівництвом України і Білорусії. А зростанню популярності першого президента Росії сприяв конфлікт з М. Горбачовим, рейтинг суспільної довіри до якого різко знижувався. «Діючи як президент Росії, – акцентував Г. Кіссінджер, – Єльцин заявив про незалежність Росії (і тим самим, за аналогією, про незалежність інших радянських республік), чим на ділі скасував Радянський Союз, а разом з ним і пост Горбачова як президента Радянського Союзу» [4, с. 728]. Дж. Метлок підкреслював: «Якщо країна буде дезінтегруватися далі, дрейфуватиме у бік болота злочинів і корупції, породжуючи демагогічні заклики відновити імперію, Єльцин буде бачитися як трагічний цар Борис Другий, чиє правління спірної легітимності призвело до «смутного часу» і національної ганьби» [21, р. 665].

П'ятий напрямок у західній історіографії визначає ключовою фігурою радянського політичного олімпу цього періоду Л. Кравчука. Річ у тому, що єдине державне утворення – унітарна держава, федерація чи конфедерація – без України було б нежиттєздатним. У той же час, український лідер не йшов на жодні компроміси, домагаючись незалежності своєї країни. «Саме дії України, – зазначав З. Бжезинський, – оголошення нею незалежності в грудні 1991 року, її наполегливість у ході важливих переговорів у Біловезькій пущі про те, що Радянський

Союз слід замінити більш вільною Співдружністю Незалежних Держав, і особливо несподіване нав'язування, схоже на переворот, українського командування над підрозділами Радянської Армії, розміщеними на українській землі, – перешкодили СНД стати просто новим найменуванням більш федерального СРСР. Політична самостійність України приголомшила Москву і стала прикладом, який, хоча спочатку і не дуже впевнено, потім наслідували інші радянські республіки» [1, с. 115].

Як шостий підхід можна виділити точку зору про те, що політичні еліти центрально-азійських республік і, в першу чергу, президент Казахстану Н. Назарбаєв, виступали противниками дезінтеграції СРСР [7; 8]. Так, казахстанський лідер, підтримуючи ідею збереження єдиної держави, брав активну участь у складанні нового союзного договору. Показово, що керівництво Казахстану проголосило незалежність республіки тільки 16 грудня 1991 р. М. Олкотт підкреслювала, що «Казахстан був останньою республікою, яка зробила це: його парламент проголосував за незалежність тільки через вісім днів після того, як про вихід з СРСР оголосили Росія, Білорусія та Україна» [6, с. 53]. Мабуть, тоді просто не бачили іншого виходу. Центрально-азійські держави, акцентував Дж. Хоскінг, були «виштовхнуті» з Радянського Союзу проти волі своїх народів і «вищих апаратників» [13, с. 468].

Проведене дослідження дозволяє виділити в західній історіографії шість основних напрямів інтерпретації значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР. При цьому конкретний дослідник може висловлювати різні погляди, а група – сходиться в одній думці.

У межах першого підходу зникнення Радянського Союзу бачиться природним і неминучим процесом загибелі радянської моделі, що вичерпала себе в умовах глобалізації і входження капіталістичних економік у постіндустріальну епоху. «Перебудовчі» процеси, які були ініційовані радянською елітою, в сукупності з внутрішніми та зовнішніми чинниками лише прискорили неминучий кінець другої наддержави та радянського блоку.

Для другого напрямку трактування характерна думка про ключову роль радянської політичної «верхівки» (М. Горбачова та його оточення) в процесі руйнування СРСР, відзначаючи їхній егоїзм, меркантилізм, владолюбство і непослідовність у діях.

Третя дослідницька позиція акцентує увагу на ролі М. Горбачова, зовнішня і внутрішня політика якого привели до закінчення холодної війни, краху радянського блоку і дезінтеграції СРСР. Традиційно виділяється три підходи в інтерпретації значення особистості радянського генсека в цих процесах: прохідна фігура, яка ініціювала реформи з метою зміцнення особистої влади; реформатор, що виявився неспроможним контролювати масштабні зміни; справжній реформатор, якому просто не вистачило часу для реалізації задуманого. Разом з тим, є такі варіації в тлумаченні психологічних особливостей та історичної ролі

М. Горбачова: «одна людина, що змінила світ» (вірячи в можливість досягнення змін у межах соціалізму); непослідовний, розгублений і наївний політик, який втратив контроль над «перебудовчими» процесами, розпочатими ним; лідер, якого роздирав «внутрішньо-особистісний конфлікт», роблячи його позицію двозначною, що вносило «плутанину» у внутрішньо- та зовнішньополітичний курс СРСР.

Четвертий напрямок інтерпретації основне значення в руйнуванні Союзу і радянської системи приписує Б. Єльцину, який ініціював проголошення незалежності Росії (а, за аналогією, й інших радянських республік) і брав участь у складанні та підписанні «біловезьких угод».

До п'ятого підходу в історіографії належить думка про те, що ключовою постаттю радянської політики розглянутого періоду був Л. Кравчук, що рішуче добивався незалежності своєї країни. У свою чергу, будь-яке державне утворення з колишніх радянських республік без участі України було б нежиттєздатним.

Представники шостого напрямку, підкреслюючи в цілому негативне ставлення керівників центрально-азійських республік до дезінтеграції СРСР, виділяють Н. Назарбаєва як найбільш активного прихильника збереження Радянського Союзу в оновленому вигляді.

Список використаної літератури

- 1. Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Бжезинский З. ; пер. с англ. – М. : Международные отношения, 2005. – 256 с.
- 2. Бриггс Э.** Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней / Э. Бриггс, П. Клэвин; Пер. с англ. – М. : Весь мир, 2006. – 600 с.
- 3. Дэвис Н.** История Европы / Дэвис Н. ; пер. с англ. Т. Б. Менской. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – 943 с.
- 4. Киссинджер Г.** Дипломатия / Киссинджер Г. ; пер. с англ. / Послесл. Г. А. Арбатова. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
- 5. Ливен Д.** Россия как империя и периферия / Д. Ливен // Россия в глобальной политике. – 2008. – Т. 6. – № 6. – С. 36–46.
- 6. Олкотт М. Б.** Казахстан: непройденный путь / Олкотт М. Б. ; пер. с англ. / Моск. Центр Карнеги. – М. : Гендальф, 2003. – 354 с.
- 7. Пашковский П. И.** Нурсултан Назарбаев: ментальные предпосылки интеграционных устремлений / П. И. Пашковский // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2010. – Т. 23 (62). – № 3. – С. 220–228.
- 8. Пашковский П. И.** Причины дезинтеграции СССР в исследованиях российского учёного Анатолия Уткина / П. И. Пашковский // Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 126. Серія: Політологія. – С. 22–26.
- 9. Уткин А. И.** Большая восьмёрка: цена вхождения / Уткин А. И. – М. : Алгоритм, 2006. – 480 с.
- 10. Уткин А. И.** Измена генсека. Бегство из Европы / Уткин А. И. – М. : Эксмо; Алгоритм, 2009. – 256 с.
- 11. Уткин А. И.** Русские войны: Век XX-й / Уткин А. И. – М. :

Алгоритм; Эксмо, 2008. – 528 с. **12. Уткин А. И.** СССР в осаде / Уткин А. И. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2010. – 288 с. **13. Хоскинг Дж.** История Советского Союза. 1917–1991 / Хоскинг Дж.; пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2001. – 496 с. **14. Baker J. A.** The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989-1992 / J. A. Baker III, T. M. DeFrank. – New York: G. P. Putnam's Sons, 1995. – 687 p. **15. Brzezinski Zb.** The Cold War and Aftermath / Zb. Brzezinski // Foreign Affairs. – 1994. – № 4. – P. 42–49. **16. Carter A.** Success and Failure in Arms Control Negotiations / Carter A. – New York: Oxford University Press, 1989. – 308 p. **17. Gaddis J. L.** The United States and the End of the Cold War: Implications, Reconsiderations, Provocations / Gaddis J. L. – New York: Oxford University Press, 1992. – 301 p. **18. Garthoff R.** The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War / Garthoff R. – Washington: Brookings institution, Cop. 1994. – 814 p. **19. Holmes L.** Post-communism: An Introduction / Holmes L. – Cambridge, Eng.: Polity Press, 1997. – 384 p. **20. Kaiser R.** Why Gorbachev Happened: His Triumphs and His Failure / Kaiser R. – New York; Toronto: Simon & Schuster, 1991. – 476 p. **21. Matlock J. F.** Autopsy on an Empire: the American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union / Matlock J. F. – New York: Random House, 1995. – 836 p. **22. Nunn S.** The Many Faces of Modern Russia / S. Nunn, A. Stulberg // Foreign Affairs. – March/April 2000. – Vol. 79. – № 2. – P. 45–62. **23. Oberdorfer D.** Initiation of Change, Gorbachev among Century's Greatest / D. Oberdorfer // Washington Post. – December 26. – 1991. P. A 33. **24. Sakwa R.** The Rise and Fall of the Soviet Union, 1917-1991 / Sakwa R. – London; New York: Routledge, 1999. – 521 p. **25. Taber Ch.** Poli: An Expert System Model of US Foreign Policy Beliefs Systems / Ch. Taber // American Political Science Review. – December 1992. – P. 888-904. **26. Turpin J.** Gorbachev, the Peace Movement, and the Death of Lenin / J. Turpin // Why the Cold War Ended: A Range of Interpretations / By R. Summy, M. E. Salla. – Westport: CT Greenwood Press, 1995. – P. 69–90.

Пашковський П. І. Роль радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР: інтерпретації в західній історіографії

Проблема визначення причин «зникнення» СРСР характеризується великою історіографією та значними розбіжностями в дослідницьких оцінках. Найбільш дискусійним у межах даного напрямку є питання про значення радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції Радянського Союзу.

Розглянуто проблему ролі радянської політичної еліти в процесі дезінтеграції СРСР у західній історіографії. Наведено думки дослідників зі США та Великобританії. Виділено шість напрямів інтерпретації даної проблеми: загибель Радянського Союзу – природний процес; СРСР був зруйнований радянською політичною «верхівкою»; політика М. Горбачова призвела до дезінтеграції Радянського Союзу; дії

Б. Єльцина сприяли краху СРСР; позиція Л. Кравчука відіграла вирішальну роль в цьому процесі; керівники центрально-азійських республік (головним чином Н. Назарбаєв) були супротивниками дезінтеграції Радянського Союзу.

Ключові слова: радянська політична еліта, дезінтеграція, СРСР, західна історіографія, М. Горбачов, перебудова.

Пашковский П. И. Роль советской политической элиты в процессе дезинтеграции СССР: интерпретации в западной историографии

Проблема определения причин «исчезновения» СССР характеризуется обширной историографией и значительными расхождениями в исследовательских оценках. Наиболее дискуссионным в рамках данного направления является вопрос о значении советской политической элиты в процессе дезинтеграции Советского Союза.

В статье рассмотрена проблема роли советской политической элиты в процессе дезинтеграции СССР в западной историографии. Приведены мнения исследователей из США и Великобритании. Выделено шесть направлений интерпретации данной проблемы: гибель Советского Союза – естественный процесс; СССР был разрушен советской политической «верхушкой»; политика М. Горбачёва привела к дезинтеграции Советского Союза; действия Б. Ельцина способствовали краху СССР; позиция Л. Кравчука сыграла решающую роль в этом процессе; руководители центрально-азиатских республик (главным образом, Н. Назарбаев) были противниками дезинтеграции Советского Союза.

Ключевые слова: советская политическая элита, дезинтеграция, СССР, западная историография, М. Горбачов, перестройка.

Pashkovsky P. I. Role of the Soviet political elite in the process of the USSR disintegration: interpretations in the Western historiography

The problem of the role of Soviet political elite in the process of disintegration of the USSR has been deeply considered in Western historiography.

Here have been offered different opinions on the issue of scientists from the USA and the Great Britain. Six areas of interpretation of this problem have been identified.

The first approach describes collapse of the Soviet Union as natural and inevitable process of death of soviet model, which exhausted itself under conditions of globalization. “Perestroika”, initiated by soviet elite, along with domestic and external factors only accelerated inevitable end of the second superpower.

The second approach reveals key role of soviet political “leadership” (M. Gorbachov and his surroundings) in the process of destruction of the

USSR, making their egoism, mercantilism, love of power and inconsistency in actions.

The third approach concentrates attention on the role of M. Gorbachov in foreign and internal policy, which resulted with the end of “cold war”, crush of the Soviet block and collapse of the USSR.

Forth approach blames B. Yeltsin, who initiated signing Belovezhskiy agreements.

The fifth approach considers L. Kravchuk as a key figure, who worked on independence of Ukraine. As Soviet Union without Ukraine would be nonviable. The sixth approach blames leaders of Central Asian Soviet republics (mainly N. Nazarbaev).

Key words: Soviet political elite, disintegration, USSR, Western historiography, M. Gorbachov, “Perestroika”.

Стаття надійшла до редакції 1. 09. 2013 р.

Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.

протоколом № 3

Рецензент – д. соц. н., професор Кононов І. Ф.

УДК 316.334.3 (477)

М. Н. Єнін, М. М. Віхров

ІДЕОЛОГІЧНІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МОЖЛИВІСТЬ ГРУПОВИХ РУХІВ СОЛІДАРНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. На думку майже всіх інтелектуалів, що займалися вивченням ідеології, її сутність полягає у вираженні та обґрунтуванні інтересів і світогляду окремих соціальних спільнот громадян (груп, класів). Одними з перших це показали К. Маркс та Ф. Енгельс [1]. Усвідомлення своїх специфічних інтересів та їх захист через ідеологію, яку актуалізують відповідні політичні організації (зокрема, партії), перетворює класи на суб'єкти суспільного процесу. Спільна ідентичність та артикуляція спільних інтересів нерозривно пов'язані з формуванням групової солідарності (класової, національної тощо).

У західних довідковій літературі солідарність розглядається як організація індивідів з метою групового виживання, реалізації інтересів чи потреб, що може виникати під впливом зовнішніх загроз або внутрішніх потреб [2, р. 4620]. У нашому розумінні солідарність суспільства або окремої спільноти можна описати як стан, в якому мають місце єдність цінностей, ідей, мети, а також взаємозалежність і узгодженість у діях, пов'язаних з реалізацією інтересів. Більшість